

The Gleaner

Vol 28 (2011)

In Memoriam of C. G. Patrinelis

Ιχνηλατήσεις στις σελίδες της αλληλογραφίας
Κοραή

Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

doi: [10.12681/er.134](https://doi.org/10.12681/er.134)

To cite this article:

Φραγκίσκος Ε. Ν. (2011). Ιχνηλατήσεις στις σελίδες της αλληλογραφίας Κοραή. *The Gleaner*, 28, 211–232.
<https://doi.org/10.12681/er.134>

ΙΧΝΗΛΑΤΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΣΕΛΙΔΕΣ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΟΡΑΗ

I

Κοινοὶ τόποι στὴν κοραϊκὴ ἀλληλογραφία τῶν ἀρχῶν
τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ στὸν *Διάλογο δύο Γραικῶν*... 1805

Η ΣΙΩΠΗΡΗ ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ καὶ τὰ ἰδιωτικὰ γράμματα τοῦ Κοραῆ δὲν εἶναι ἀσύνηθες φαινόμενο. Ζητήματα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσαν στὰ προλεγόμενα τῶν ἐκδόσεων του ἐπανέρχονται στὰ γράμματα πρὸς τοὺς φίλους του, ἐνίοτε μὲ ἀφορμὴ δικές τους παρατηρήσεις, ἐνῶ ἄλλοτε προϋδεασμοὺς θεμάτων, τὰ ὅποια ἐπρόκειτο στὴ συνέχεια νὰ γίνονουν ἀντικείμενο τοῦ δημόσιου λόγου του, τοὺς συναντᾶμε νωρίτερα στὶς σελίδες τῆς ἀλληλογραφίας του. Τὴν ὥρα τῆς δημοσιοποίησης ὁ συγγραφέας κάποτε δὲν ἀπομακρύνεται πολὺ φραστικὰ ἀπὸ τὴν ἐπιστολικὴ διατύπωση ποὺ εἶχε προηγηθεῖ, γιὰ νὰ μὴν ἐπικαλεστοῦμε τὴ σπάνια περίπτωση ὅπου ἀναπαράγεται αὐτοῦσιο τὸ ἐπιστολικὸ κείμενο.¹ Τὸ φαινόμενο βέβαια γίνεται αἰσθητότερο στὰ χρόνια τοῦ ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, ὅταν τὰ γράμματα, κυρίως τὰ ἐγκύκλια, ὅσα ἀπηύθυνε ὁ Κοραῆς στὶς ἡγεσίες, πολιτικές καὶ στρατιωτικές, τοῦ ἀγωνιζόμενου ἔθνους μοιάζουν μὲ προεκτάσεις καὶ ἐξειδικεύσεις τῆς θεματολογίας ποὺ κυριαρχοῦσε στὰ προλεγόμενα τῶν ἐκδόσεων ἐκείνης τῆς περιόδου. Κοινοὶ τόποι πραγμάτων, στοχασμῶν, ἰδεῶν, ἐννοιῶν κλπ., ἐξαιτίας τῆς ἀνακύκλωσης τῶν τελευταίων στὶς γραμμὲς τῶν δημόσιων καὶ τῶν ἰδιωτικῶν κειμένων του, ἐπισημαίνονται νωρίς. Τὸ ἀνώνυμο φυλλάδιο τοῦ *Διαλόγου δύο Γραικῶν*, τυπωμένο τὸ 1805, περιέχει χαρακτηριστικὰ δείγματα τέτοιων ἀμφίδρομων μετακινήσεων.²

1. Ἀναφέρομαι στὸ γράμμα τῆς 4ης Νοεμ. 1811 πρὸς τοὺς Χίους, ἀπόσπασμα τοῦ ὁποίου, ὅπου ἀναλυόταν ἡ ἐννοια τῆς «μετακένωσης», παρενέβαλε ὁ Κοραῆς, ἀναφέροντας πάντως τὴν πηγή, στὰ προλεγόμενα τοῦ 6ου τόμου τοῦ Πλουτάρχου, 1814, σ. ιε΄-ιστ΄ [=Ἀδαμαντίου Κοραῆ Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφεῖς, τ. Α΄, ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1986, σ. 561-562].

2. Χρησιμοποιοῦ τὴ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τοῦ φυλλαδίου στὴ σειρὰ ἀνατυπώσεων ὅλων τῶν κοραϊκῶν φυλλαδίων ποὺ ἐπιμελήθηκε τὸ ΙΝΕ/ΕΙΕ τὸ 1983 μὲ

Είναι γνωστό ότι εκδίδοντάς το ύστερα από τις νίκες του Ναπολέοντα κατά των Αυστρορώσων, με αποκορύφωμα τη μάχη του Άουστερλιτς στις 2 Δεκεμβρίου 1805, ο Κοραΐς θέλησε να αναδείξει το θέμα των πολιτικών προσεταιρισμών και προσεγγίσεων τις οποίες έπρεπε να επιδιώξουν οι υπόδουλοι Έλληνες, ωθούμενοι από το συμφέρον των τότε διαμορφωμένων περιστάσεων αλλά και το μακροπρόθεσμο έθνικό όφελος. Υπό το πρίσμα αυτό συμβούλευε τους συμπατριώτες του δια στόματος του Άριστοκλή, του κύριου συνομιλητή του Διαλόγου, να προσκολληθούν όχι στους Άγγλους ή τους Ρώσους αλλά στους περισσότερο γενναίους, πιό ήμερους στά ήθη και πιό χαρισματικούς και φωτισμένους Γάλλους.³ Στην πορεία της συζήτησης, όταν ο λόγος θά έλθει στη συντριβή που είχαν υποστεί από τις ναπολεόντειες στρατιές οι δύο ρώσοι αυτοκράτορες, ο Παύλος άρχικά και στη συνέχεια ο γιός και διάδοχός του Άλέξανδρος Α΄, ο Κοραΐς θά συνδέσει την όδυνηρή ήττα τους με τις έπιπτώσεις της για το πολιτικό ζήτημα της Ελλάδας: τους αφάιρεσε την ικανότητα να υλοποιήσουν το από την εποχή του Μ. Πέτρου κυφορούμενο σχέδιο κατάλυσης της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η χρήση μιās παρομοίωσης στην περιγραφή των γεγονότων άντλημένης από τον κλάδο της γυναικολογίας εικονογραφούσε άνάγλυφα το σκεπτικό του Κοραΐ:

«ΑΡ[ιστοκλής] [...] Η συμφορά του Άλεξάνδρου δέν είναι τόσον τό να νικηθῆ από σφώτερόν του στρατηγόν και Αυτοκράτορα. ΚΑ[εάνθης]. Άλλά τί; ΑΡ. Τό να μη σταθῆ καλός να γενήση μιās όλοκλήρου έκατοντατηρίδος έγγάστρωμα της Ψωσικῆς αὐλῆς. ΚΑ. Δέν καταλαμβάνω τό έγγάστρωμα. ΑΡ. Τῶν Τούρκων της καταστροφῆς τόν σκοπόν παρομοιάζω με έμβρυον, και μ' έγκαστρωμένην γυναικα την Ψωσικην αὐλήν, πασχίζουσιν να τό γενήση από του Πέτρου τόν καιρόν. Τό τόσων πολλῶν χρόνων λοιπόν έγγάστρωμα, τό έρρηξεν εις μιάν ήμέραν ό καλός σου Άλέξανδρος αίματωμένος και νεκρόν εις τās πεδιάδας της Μοραυίας.»⁴

άφορμή την επέτειο των 150 χρόνων από τον θάνατο του Κοραΐ. Ο πλήρης τίτλος του είναι: *Τί πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί εις τās παρούσας περιστάσεις; Διάλογος δύο Γραικῶν κατοίκων της Βενετίας, όταν ήκουσαν τās λαμπράς νίκας του Αυτοκράτορος Ναπολέοντος, Βενετία [=Παρίσι], 1805.*

3. Για τή στάση του Κοραΐ και τις όποιες διαχρονικά μεταβολές της άπέναντι στις τρεΐς ευρωπαϊκές δυνάμεις βλ. Βασ. Στ. Καραγιώργος, *Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η Εδρώπη*, Αθήνα 1984, ίδίως σ. 132 κ.έ.

4. *Ο.π.*, σ. 55.

Σε δύο επιστολές του Κοραή προς τον Άλέξανδρο Βασιλείου ύστερα από την έκδοση του *Διαλόγου* οι αναφορές στο παραπάνω θέμα και τα πολιτικά του συμφραζόμενα διαφοροποιούνται ως προς την έκταση και το είδος τους. Στην πρώτη, αυτή της 31ης Ιανουαρίου 1806, με άφορμή την αποστολή στον φίλο του χρυσόδετου αντιτύπου της έκδοσης του *Ήλιόδωρου* (1804), χρηματοδοτημένης από εκείνον και αφιερωμένης σ' εκείνον, και, ως φαίνεται, ύστερα από εκδήλωση δυσαρέσκειας του τελευταίου για το ακριβό δώρο, ο Κοραής του άπαντούσε λακωνικά:

«Κάλλιον νά έχης σύ τόν χρυσοδεμένον Ήλιόδωρον παρά ό Όμώνυμός σου, ὅστις μιᾶς ἑκατονταετηρίδος κοιλοπόνημα δέν ἔγινε καλός νά τό γενήσῃ, ἀλλά τό απέβαλε νεκρόν και αίματωμένον εἰς τās πεδιάδας τῆς Γερμανίας.»⁵

Πέρα από τον αϊφνιδιασμό του κοραϊκού εύφυλογήματος, το ύπαινικτικό σημαινόμενο της φράσης ό άποδέκτης της επιστολής ἦταν ασφαλώς σε θέση νά τό άποκρυπτογραφήσει όχι μόνο ως άπλός αναγνώστης του *Διαλόγου*, αλλά και ως σχολιαστής του περιεχομένου του. Και άκριβώς οι παρατηρήσεις του, κοινοποιημένες στον συγγραφέα λίγο άργότερα, θά γίνουν άφορμή στην άπάντησή του τών 1-9 Μαΐου 1806 ό Κοραής νά υπεραμυνθεῖ τών πολιτικῶν αναλύσεων και θέσεων του ως προς την άνάγκη πρόσδεσης στο ἄρμα τών Γάλλων άντι τών Ρώσων κάτω από τις διαμορφωμένες συνθήκες στη διεθνή σκηνή.⁶ Σε τρεῖς διευκρινήσεις προέβαινε: πρώτον, θεωροῦσε φρόνηση «τό προς τούς καιρούς πολιτεύεσθαι» κατά την έκφραση του Πλούταρχου, δηλαδή τό νά πολιτεύεται κανείς ανάλογα με τις περιστάσεις «αι όποῖαι διδάσκουν άπαραιτήτως νά εκλέγωμεν τό συμφερότερον εἰς ἡμᾶς». Δεύτερον, «ή πολιτική άνάστασις» της Ελλάδας, δηλαδή ή άπελευθέρωση από τον ζυγό, άναγκαστικά δέν μπορούσε νά γίνει παρά «με ξένας χεῖρας» (τόν επόμενο χρόνο θά εκφράσει στον φίλο του την άποψη ότι στις τότε περιστάσεις θά οδηγούσε στον ὄλεθρο μιᾶ εξέγερση «αυτοκινήτως και

5. *Αδαμάντιος Κοραής, Άλληλογραφία*, έπιμ. Κ. Θ. Δημαράς κ.ά., τ. Β' (1799-1809), Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1966, σ. 308.

6. *Ό.π.*, σ. 326. «Έλαβον τās επικρίσεις σου, αι όποῖαι εἶναι θαυμαστή ὕλη δια δεύτερον διάλογον· ἀλλά μήτ' ὄρεξιν έχω, μήτε καιρόν νά διαλέγωμαι, ἔγραφε στον φίλο του πριν προχωρήσει στις άπαντήσεις επί τών παρατηρήσεων του. Σημειωτέον ότι έχουμε έδώ την πρώτη επίσημη έπιβεβαίωση ότι ό άνωνυμος *Διάλογος* του 1805 ἦταν έργο του Κοραή.

αὐτουργῶς),⁷ δηλαδή σὰν κίνηση καὶ ἔργο τῶν ἴδιων τῶν Ἑλλήνων χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν ξένων). Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴν προοπτικὴ ἦταν συμφερότερη ἢ προσκόλληση στὴν πιὸ ἄξια δύναμη τῆς ἐποχῆς, τὴ Γαλλία, χωρὶς ὅμως ὄρους ὑποτέλειας ὅπως ἄλλωστε διακηρυσσόταν καὶ στὸν *Διάλογο*. Τρίτον, ἐξακολούθησε τυχὸν τῆς συμπάθειας καὶ κλίσης τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴ Ρωσία, τὴ στιγμή πού τὸ («ἐξάμβλωμα») ἦταν «πρᾶγμα τελειωμένον καὶ βέβαιον», προμήνυε μελλοντικὲς δυστυχίες. Τί ὑπονοοῦσε μὲ τὴ νύξη στὸ τελειωμένο καὶ βέβαιο ἐξάμβλωμα; Ἐχοντας χρησιμοποιήσει τὸν τελευταῖο ὄρο μὲ τὴν κυριολεκτικὴ καὶ ὄχι τὴ μεταφορικὴ του σημασία παρέπεμπε ἀπλῶς στὶς γραμμὲς τοῦ *Διαλόγου*, στὴν παρομοίωση τοῦ ἀποβλημένου ἐμβρύου ἀπὸ τὴ μήτρα τῆς ρωσικῆς αὐτῆς, δηλαδή τὴ βέβαιη σύμφωνα μὲ ὅλα τὰ δεδομένα καὶ ὀριστικὴ πλέον, ὅπως ἐκτιμοῦσε, ἀδυναμία τῆς νὰπραγματώσει τὸ σχέδιο κατάλυσης τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Στὰ παραπάνω παραδείγματα ἡ δημόσια ἀναφορὰ στὸ ὑπὸ συζήτησι θέμα εἶχε προηγηθεῖ τῆς ἰδιωτικῆς· στὰ ἐπόμενα δύο παρατηροῦμε τὴ σειρά ἀντεστραμμένη. Ἀναπαράγονται στὸν *Διάλογο*, παραλλαγμένες κάπως φραστικά, δέσμες ἰδεῶν πού ἀπαντοῦν σὲ λίγο προγενέστερα ἐπιστολικὰ κείμενα τοῦ Κοραῆ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν, ἂν δὲν γνώριζαν τὴν ταυτότητα τοῦ ἐκδότη τοῦ ἀνώνυμου φυλλαδίου, διαβάζοντάς το μετὰ τὴν κυκλοφορία του εὐκολὰ θὰ ταύτιζαν τὸν συγγραφέα του μὲ τὸν Ἕλληνα ἐπιστολογράφο τους τοῦ Παρισιοῦ. Ἄς θυμηθοῦμε ὅμως τοὺς κοινούς τόπους αὐτοῦ τοῦ κύκλου. Ὁ Ἀριστοκλῆς/Κοραῆς ἐξέφραζε στὸν *Διάλογο* τὴν πεποίθησι ὅτι «καὶ χωρὶς ἄλλων βοήθειαν, μόνοι οἱ Γραικοὶ εἶναι ἱκανοὶ νὰ θεραπεύσωσι τὴν δυστυχίαν των».⁸ Ἡ παραπάνω θέση δὲν ἐρχόταν σὲ ἀντίφαση μὲ ὅσα πίστευε γιὰ τὴν ἀδοξὴ τύχη πού θὰ εἶχε μιὰ πολεμικὴ ἐξέγερσι στὶς τότε συγκυρίες χωρὶς ἔξωθεν συνδρομή, ἀλλὰ ἦταν ἡ πρώτη δημόσια προβολὴ μιᾶς διαφορετικῆς ὀπτικῆς γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ καθεστώτος τῆς μακραιωνῆς δουλείας. Ἐπεξηγώντας τὴ διαδικασίαν τῆς ἀνατροπῆς, τὴν ὁποία συνέδραμαν οἱ εὐνοϊκὲς περιστάσεις χάρις στὴ δυναμικὴ τῆς ἐξάπλωσης τῆς παιδείας στὴν Ἑλλάδα, μιλοῦσε γιὰ τὸν εἰρηνικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ κατίσχυαν οἱ ὑπόδουλοι ἐπὶ τῶν κατακτητῶν τους:

7. Ἐπιστ. 4ης Αὐγ. 1807, ὁ.π., σ. 409.

8. *Διάλογος*, ὁ.π., σ. 16.

«[...] ἢ θέλουν φωτίσει, καὶ ἀκολούθως ἡμερώσει κατ' ὀλίγον καὶ αὐτοὺς τῶν τοῦς τυράννους, ἢ τῶν ἐπάρει ἀπὸ τὰς χεῖρας, μὲ μόνην τὴν δύναμιν τῶν φώτων, καὶ χωρὶς πολιτικὸν σπαραγμὸν, τῶν πραγμάτων τὴν διοίκησιν.»⁹

Μιὰ τέτοια φυσικὴ ἐξέλιξη εἶχε τὸ θεωρητικὸ τῆς ὑπόβαθρο, τὴν ἀσύμβατὴ σχέση τυραννίας καὶ φιλοσοφίας:

«Ἡ τυραννία, φίλε μου», συνέχιζε ὁ Ἀριστοκλῆς, «ποτὲ μὲ τὴν φιλοσοφίαν εἰς τὸν αὐτὸν τόπον δὲν ἐσυγκατοίκησαν· ἂν δὲν προφθάσῃ νὰ τὴν πνίξῃ, ἀνάγκη εἶναι νὰ μεταβληθῇ εἰς ἡμερότητα, ἢ νὰ ὑποταχθῇ εἰς αὐτήν. Μόνη ἢ κατάρτος βαρβαρότης εἶναι συγγενῆς καὶ φίλη τῆς τυραννίας.»¹⁰

Ἀνάλογο ἀφοριστικὸ ἀπόφθεγμα εἶχε ἤδη παρεμβάλει ὁ Κοραῆς στὸ γράμμα τοῦ τῆς 27ης Νοεμβρίου 1803 πρὸς τὸν παπὰ Ἀνδρέα Ἰδρωμένο στὴν Πάργα προσπαθώντας νὰ τοῦ ἐνισχύσει τὸ φρόνημα γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ γένους καὶ ὑπενθυμίζοντάς του τὸν ζῆλο ποὺ εἶχε καταλάβει τοὺς Ἕλληνας γιὰ τὴν ἀπόκτηση παιδείας:

«[...] ὅταν τὰ φῶτα λάμψωσιν, ἡ δουλεία ἐξ ἀνάγκης πρέπει νὰ παύσῃ. Τοῦτο, Δέσποτά μου, εἶναι ἀξίωμα τῆς Ἠθικῆς καὶ τῆς Πολιτικῆς, τόσον βέβαιοι ὅσον καὶ τὰ μαθηματικὰ ἀξιώματα: “Ἐπιστῆμαι καὶ τυραννία ποτὲ δὲν ἐσυγκατοίκησαν ὁμοῦ· ἂν ἡ τυραννία δὲν προφθάσῃ νὰ τὰς διώξῃ, πρέπει ἐξάπαντος νὰ διωχθῇ ἀπ’ αὐτάς”.»¹¹

Δὲν γνωρίζουμε ἂν ὁ παργινὸς λόγιος καὶ δάσκαλος ἀποδέχτηκε χωρὶς ἐπιφυλάξεις τὴν ἀξιοματικὴ ἀλήθεια ποὺ ἐπικαλοῦνταν ὁ Κοραῆς.

---

9. Ὁ.π., σ. 16-17. Ἡ ἀρχικὴ σύλληψη τῆς ιδέας ἐντοπίζεται στὸ ἀχρονολόγητο ἀλλὰ περὶ τὸ 1798 γράμμα τοῦ Κοραῆ στὸν γάλλο φίλο του Chardon de la Rochette. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ ἢ ἀντιμετώπιση τῶν δειῶν τῶν «ὁμοφύλων» του θὰ γινόταν μὲ μέσα «doux et légitimes, sans insurrection et sans aucune secousse», *Ἀλληλογραφία*, ὅ.π., τ. Α' (1774-1798), Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1964, σ. 528. Ἀπήχηση τῆς ιδέας τοῦ Κοραῆ ἐντοπίζεται σαφῶς στὸ γράμμα τοῦ Δημ. Ὑψηλάντη, τῆς 1ης Ἀπριλίου 1821 στὸν Κοραῆ. Ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὰ κείμενά του, τοῦ ἔγραφε, ἀποφασίσαμε «νὰ τοὺς καταστρέψωμεν ἐξ ὀλοκλήρου, ἂν δὲν ἐμπορέσωμεν νὰ τοὺς πολιτίσωμεν καὶ νὰ τοὺς συνεθίσωμεν νὰ ζήσουν εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς Εὐνομίας καὶ τῆς Δικαιοσύνης», *Ἀλληλογραφία*, ὅ.π., τ. Δ', σ. 283.

10. Ὁ.π., σ. 17.

11. *Ἀλληλογραφία*, ὅ.π., τ. Β', σ. 122. Δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ ἡ πατρότητα τοῦ ἀξιώματος.

Ὁ τελευταῖος πάντως δύο χρόνια ἀργότερα, δημοσιοποιώντας στὸν *Διάλογο* τὴ σκέψη του γιὰ τὸν εἰρηνικὸ τρόπο κατίσχυσης τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τῶν ὀθωμανῶν κατακτητῶν τους, εἶχε διαφοροποιηθεῖ σὲ κάποια καίρια σημεῖα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του διατύπωση. Ἡ διαπάλη τυραννίας καὶ παιδείας (φιλοσοφίας, ἐπιστημῶν) δὲν θὰ κατέληγε στὴν ἐκδίωξη τῆς πρώτης ἀλλὰ στὴν ἐξημέρωση καὶ ὑποταγὴ της. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἐκδίωξης βρισκόταν ἐκτὸς τοῦ νοηματικοῦ πλαισίου τῶν συμφραζομένων, ἀφοῦ προϋπέθετε χρῆση βίαιων μέσων ἀντίθετα ἡ ἔννοια τῆς μετάλλαξης τῆς τυραννίας σὲ ἐξημερωμένη καὶ ὑποχείρεια στοὺς κατακτημένους της πραγματικότητά μετὰ τὴ δύναμη τῶν ὀπλων τῆς παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, βρισκόταν στὸν πυρῆνα τῆς σκέψης τοῦ Κοραῖ ἠὲρὶς ἐρωτηματικὰ γιὰ τυχὸν ὑπαρξὴ οὐτοπικῆς χροιάς στὴ σύλληψή της. Ἡ βεβαιότητά του γιὰ τὴν ἀλήθεια τοῦ ἀξιώματος πὺ διακήρυσσε ἰδιωτικὰ καὶ γιὰ πρώτη φορὰ δημόσια τὸ 1805 φαίνεται πὺς δὲν ἀπέρρεε μόνο ἀπὸ τὸν ἐνστερνισμὸ θεωρητικῶν ἀποφάνσεων ἀλλὰ ἐδραιωνόταν καὶ σὲ ἱστορικὰ ἐρεῖσματα. Βαθὺς μελετητῆς καὶ ἄκρος θαυμαστῆς τῆς ἀρχαιότητος ὁ Κοραῖς ἴσως νὰ ἔβλεπε τὴν ἐφαρμογὴ του στὸ μακρινὸ παρελθὸν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στὴν ἐξέλιξη δηλαδὴ τῆς κατάκτησης τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, ὅπως τὴν περιέγραψε ποιητικὰ τὸν 1ο αἰῶνα π.Χ. ὁ Ὀράτιος Φλάκκος σὲ ἓνα κλασικὸ κείμενο, τὶς *Ἐπιστολές*, πὺ συγκαταλεγόταν στὸν κύκλο τῶν διαβασμάτων τοῦ Κοραῖ: «*Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio*».¹² Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰ τὸν διακατεῖχε τὸ πάθος νὰ δεῖ τὸ ἔθνος του νὰ ἀνακτᾷ τὰ προγονικὰ φῶτα τόσο μετὰ τὴν προσφυγὴ σὲ ἴδιες τὶς πηγές τους («*vos exemplaria graeca nocturna versate manu, versate diurna*»), παράγγελε καὶ ὁ Ὀράτιος)¹³ ὅσο καὶ μέσα ἀπὸ τὴ διάθλασῆ

12. *Epistulae*, liber 2, epist. 1, 156-157. Ἀπὸ τὸ πρῶτο βιβλίον θὰ ἐμπνευστεῖ ὁ Κοραῖς ἔναντι ἀπὸ τοὺς «Μύθους τοῦ Ζ.Λ.», ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος, βλ. *Μύθων Αἰσωπειῶν συναγωγή*, 1810, σ. 513 [=Ἀδαμαντίου Κοραῖ *Προλεγόμενα*, ὁ.π., τ. Β', Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1988, σ. 97]. Στὴ μεταθανάτια ἀπογραφὴ τῶν βιβλίων του ἐντοπιζονται ἀρκετὲς ἐκδόσεις τοῦ Ὀράτιου, βλ. Polychronis Enepekidis, *Documents notariaux inédits sur Adamantios Coray, tirés des Archives d'une étude parisienne et des Archives de la Seine*, Βερολίνο 1959, σ. 33-35. Πάντως ὁ λατινὸς ποιητῆς δὲν ἀπαριθμεῖται στοὺς συγγραφεῖς πὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἐπεξεργασία τῆς γραφίδας τοῦ Κοραῖ, βλ. Ἰω. Γ. Ταῖφάκος, *Πετρώνιος καὶ Κοραῖς. Κριτικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ σχόλια στὸ κείμενο τῶν «Σατυρικῶν»*, Ἀθήνα 1997, σ. 17-18.

13. Τὸ γνωστὸ παράθεμα τῆς *Ars poetica*, 268-269, ἔχει χρησιμοποιοθεῖ κα-

τους στά έπιτεύγματα του εύρωπαϊκού πολιτισμού. "Άλλωστε έκτός από τον καταλυτικό ρόλο τής παιδείας στην εΐρηνική έκ των έσω άλωση του τυραννικού καθεστώτος, με τήν επένδυση στο κεφάλαιό της οί επερχόμενες φωτισμένες γενιές θά ήταν σε θέση νά κατανοούν τά άληθινά συμφέροντα τής πατρίδας και θά αποτελούσαν τó έχέγγυο τής συντεταγμένης διακυβέρνησης τής ελεύθερης πολιτείας. "Έτσι τó αίτημα τής παιδείας δέν προσδιοριζόταν άπλώς ως συλλογική ανάγκη για μόρφωση και πνευματική άνύψωση άλλά ως έθνικός στόχος συνυφασμένος άρρηκτα με τήν «πολιτική άνάσταση» και τó πολιτικό μέλλον τής Έλλάδας. Βέβαια για τόν Έλληνα σοφό ó δρόμος πρós τόν εύρú όρίζοντα τής πολιτισμικής άνάπτυξης θά ήταν μιá πολú μακρά διαδικασία, πράγμα πού τόν έκανε νά φοβάται πρúωρη έξέγερση των ύποδούλων ή όποία θά διέκοπτε άπότομα τήν πρόοδο του φωτισμού και, όπως πίστευε, θά όδηγοúσε στón έλευθρο χωρίς βοήθεια των ξένων. Τó 1821, δεκαέξι μόλις χρόνια άργότερα, θεωροúσε άκαιρο τó ξέσπασμα τής Έπανάστασης, και τήν πεποίθησή του αυτή δέν τήν έγκατέλειψε ποτέ, άσχετα άν προσχώρησε με όλες του τίς δυνάμεις στην ύπηρεσία του Άγώνα.

Σέ επόμενο σημεΐο του *Διαλόγου* ó λόγος περιστρεφόταν πάλι γύρω από τή Ρωσία, αυτή τή φορά σχετικά όχι με τόν βαθμό τής πολεμικής της ισχύος και έτοιμότητας, άλλά με τή στάθμη του πνευματικού και πολιτισμικού της επιπέδου. Σκοπός ήταν νά καταδειχθεί ή ύποδεέστερη ως πρós τή Γαλλία πρόόδός της στην καλλιέργεια και διάδοση τής παιδείας και του πολιτισμού και έπομένως ή ανάγκη άπαγκίστρωσης των Έλλήνων άπό τήν έλξη πού τούς άσκοúσε και προσκόλλησης στους πιό φωτισμένους Γάλλους.

«Τά φωτα των έπιστημών και τεχνών», τόνιζε ó Άριστοκλής, «δέν έδιδόθησαν εις όλον τó έθνος έπίσης. Τί είναι τρεις ή τέσσαρες πόλεις με Άκαδημίας και Μουσεία εις τόσον έκτεταμένην επικράτειαν; ή όλίγαι φωτισμένων Ρώσων εκατοντάδες εις τοσαύτας μυριάδας άπαιδευτού και τυφλού λαού; Ως δέν είναι δίκαιον νά όνομάσης έθνος πλούσιον, εις όποιον εύρίσκονται πενήκοντα ή εκατόν άνθρωποι έχοντες τόν πλούτον του Κροΐσου, και οί λοιποι άποθνήσκουσι τής πείνας, παρόμοια δέν πρέπει νά όνομάζεται έθνος φωτισμένον εκείνο, του όποιου μέρος τι πολλά μικρόν

τάλληλα προσαρμοσμένο και άπό τόν Κοραή σε έπιστολή του, βλ. Ίω. Γ. Ταΐφάκος, «Ο Κοραής και τά λατινικά», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραής και Χίος*», τ. Α΄, Άθήνα 1984, σ. 73.

ἔχει τὴν σοφίαν, καὶ αἱ λοιπαὶ μυριάδες ἀναριθμητοὶ δὲν γνωρίζουσι μήτε τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς γλώσσης.»¹⁴

Τὸν παραλληλισμὸ τῶν δύο καίριων γιὰ τὶς πολιτικὲς κοινωνίες μεγεθῶν, τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς παιδείας, μὲ κοινὸ παρονομαστὴ τοὺς δείκτες τοῦ ποσοστοῦ συμμετοχῆς τῶν πολιτῶν στὸν παραγόμενον πλοῦτο, ὑλικὸ ἢ πνευματικὸ, προκειμένου νὰ δειχθεῖ πότε ἓνα ἔθνος πληροῦσε τὸ κριτήριον τοῦ νὰ ὀνομάζεται πλούσιον ἢ φωτισμένο, τὸν εἶχε πρωτοεπιχειρήσει ὁ Κοραῆς στὸ περίφημο γράμμα τοῦ τοῦ Νοεμβρίου 1803 πρὸς τοὺς ἐπιτρόπους τῆς σχολῆς τῆς Σμύρνης, οἱ ὅποιοι τὸν εἶχαν προσκαλέσει νὰ ἀναλάβει τὴ διεύθυνσίν της. Δὲν θὰ ἀποδεχθεῖ τὴν πρόσκληση, θὰ βρεῖ ὡστόσο τὴν εὐκαιρίαν νὰ προτείνει λεπτομερῆ μέτρα ριζικῆς ἀναμόρφωσης τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος τῆς γενέτειράς του, μέτρα ποὺ στόχευαν στὴν πρόσβαση στὸ ἀγαθὸ τῆς παιδείας ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων τοῦ πληθυσμοῦ, ἀνώτερων καὶ κατώτερων.

«Ποῖον ἔθνος εἶναι καὶ λέγεται πλούσιον;», ἔθετε τὸ ἐρώτημα, «τὸ ἔθνος εἰς τὸ ὅποῖον εὐρίσκονται διακόσιοι ἢ καὶ τριακόσιοι πλουτισμένοι μὲ θησαυροὺς μεγάλους, οἱ δὲ λοιποὶ ἀποθνήσκουσι τῆς πείνας, ἢ τὸ ἔθνος εἰς τὸ ὅποῖον τὸ χρυσίον εἶναι μοιρασμένον εἰς χεῖρας πολλὰς ἀναλόγως μὲ τὸ ἐπάγγελμα καὶ μὲ τὴν κατάστασιν τοῦ καθενὸς πολίτου; βέβαια τοῦτο καὶ ὄχι ἐκεῖνο. [...] Τὸ αὐτὸ φίλοι ἀκολουθεῖ καὶ εἰς τὰς ἐπιστήμας. Ἐθνος φωτισμένον δὲν ἐμπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ τὸ ἔθνος ἐκεῖνο εἰς τὸ ὅποῖον εὐρίσκονται διακόσιοι ἢ τριακόσιοι σοφώτατοι ἄνδρες, ἀπὸ δὲ τοὺς λοιποὺς οἱ περισσότεροι δὲν ἐξεύρουσι μήτε νὰ γράψωσι μήτε νὰ ἀναγνώσωσι μίαν ἐπιστολήν. Τότε μόνον δύναται νὰ καυχηθῇ τὸ ἔθνος ὅτι ἔχει φῶτα ὅταν ᾔηται σκορπισμένα καὶ διαμοιρασμένα εἰς ὅλους τοὺς πολίτας κατ' ἀναλογίαν τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ τῆς καταστάσεως εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκονται.»¹⁵

Ὡστόσο τώρα, τὸ 1803, κατὰ τὴν πρώτη καὶ ἐκτενέστερη ἐκθεση τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ ὁ Κοραῆς θεώρησε ἀναγκαῖο νὰ προβεῖ σὲ μιὰ συμπληρωματικὴ διευκρίνηση ἢ ὁποία περίσσευε στὸ παράδειγμα τῆς Ρωσίας: ἡ διάχυση τοῦ πλοῦτου, ὑλικοῦ καὶ πνευματικοῦ, ἔπρεπε μὲν νὰ καλύπτει τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, ὅμως ὄχι ἰσομερῶς παρὰ ἀνάλογα μὲ τὴν ἐργασία στὴν ὁποία ἐπιδιδόταν καὶ τὴν κατάστασιν τῆς

14. *Διάλογος*, ὁ.π., σ. 30.

15. *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Β', σ. 111. Ἡ πολυσέλιδη ἐπιστολὴ εἶναι ἀχρονολόγητη ἀλλὰ γραμμένη πρὶν ἀπὸ τὶς 27 Νοεμβρίου 1803.

όποια βρισκόταν ο κάθε πολίτης. Η δημοκρατική σκέψη του για την εφαρμογή της διανεμητικής αρχής των αγαθών, καταγραμμένη έναργως ήδη από το 1802 στις σημειώσεις της μετάφρασης του Βεκκαρία (σ. 202) και βασισμένη στα προτάγματα της κοινωνικής δικαιοσύνης όπως τα διέδωσαν οι ιδέες του Διαφωτισμού, είχε πρωτίστως βιωματική αφετηρία: πέρα από την προσωπική γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας της Σμύρνης, ο Κοραής συνέχιζε ασφαλώς να είναι επηρεασμένος από τη διόγκωση των ανισοτήτων, οικονομικών και μορφωτικών, στη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης που τις είχε βιώσει και καταγγέλλει ο Ίδιος στα γράμματά του της τελευταίας δεκαετίας του 18ου αιώνα. Πολύ αργότερα, στην πρώτη παρέμβασή του για το ελληνικό πολιτικό πρόβλημα μετά την έκρηξη της Επανάστασης και μπροστά στον όραματισμό του έθνικού κράτους όπως εκείνος τον είχε συλλάβει, οι ιδέες περί των κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών επανέρχονταν αναλλοίωτες στον δημόσιο λόγο του με ειδική επισήμανση των δεινών που επιφέρουν στις κοινωνίες οι ανισότητες στο πεδίο της οικονομίας και της εκπαίδευσης, όπως καταστροφικές διχοστασίες και μορφωτικούς αποκλεισμούς:

«Καθώς ο πλούτος, παρόμοια και ο φωτισμός της διανοίας τότε μόνον ωφελεί την πολιτείαν, όταν διασπείρεται αναλόγως εις όλους τους πολίτας. Η συσσώρευσις του πλούτου εις ολίγους τινάς γεννά τους Συβαρίτας και τους όλότεια απόρους, δύο μέρη της πολιτείας πάντοτε εις πόλεμον, έως να καταστρέψωσι την πολιτείαν. Από τον περιορισμόν πάλιν της σοφίας εις πολλά μικρόν αριθμόν πολιτών αναβλαστάνουν οι σοφολογιώτατοι σχολαστικοί οι όποιοι έμποδίζουν τον φωτισμόν του κοινοῦ λαοῦ [...].»¹⁶

16. *Άριστοτέλους Πολιτικῶν τὰ σωζόμενα*, 1821, σ. ριδ' [= *Άδαμαντίου Κοραῆ Προλεγόμενα*, ὁ.π., σ. 718]. Τὰ ἐμπόδια στή μόρφωση τοῦ κοινοῦ λαοῦ ἐξυπηρετοῦσαν ἰδιοτελεῖς σκοποὺς (διατήρηση τῆς κοινωνικῆς ὑπεροχῆς ὧσων κατεῖχαν τὴν ψευδο-παιδεία καὶ ἐχμετάλλευση τῶν ἀπαίδευτων)· γι' αὐτὸ οἱ ἀρχεῖς τῆς ἐλεύθερης πολιτείας ἔπρεπε νὰ λάβουν ὑποχρεωτικὰ μέτρα κατὰ τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ, ὥστε ὁ κάθε πολίτης νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ διακρίνει τὰ ἀληθινὰ του συμφέροντα καὶ νὰ γνωρίζει ὅτι ἡ δική του ὠφέλεια δὲν σημαίνει βλάβη τῶν ἄλλων συμπολιτῶν του. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Τὸ πολιτικὸ θέμα στὸν Κοραή», *Ἱστορικὰ φροντίσματα Β΄*, *Άδαμάντιος Κοραῆς*, Ἀθήνα 1996, σ. 130 (α' δημοσίευση στὸ π. *Ἐποχὲς τχ. 6* (1963) καὶ σὲ ἀνάτυπο). Βλ. ἐπίσης τὸ κεφ. «Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ὡς θεωρητικὸς τῆς μεταβολῆς τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας σὲ κοινωνικὸ κράτος» τοῦ βιβλίου τοῦ Δημ. Χαραλαμπίδη, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ πολιτικὴ*, Ἀθήνα 2002, σ. 255 κ.έ.

II

«Μετακένωσις»: γλωσσοερμηνευτικά

Χρησιμοποιώντας τους όρους *μετακένωμα* (αργότερα *μετακένωσις*)¹⁷ και *μετακενόω* στην επιστολή του τῆς 4ης Νοεμβρίου 1811 πρὸς τοὺς Ἐπιτρόπους τῆς Σχολῆς τῆς Χίου,¹⁸ προκειμένου νὰ ὀνοματίσει τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὴ διαδικασία μεταφορᾶς τῶν πολιτισμικῶν ἀγαθῶν τῆς Δύσης στὴν Ἑλλάδα, ὁ Κοραῆς ἀνακάλεσε στὴ μνήμη ἀφενὸς ἱστορικὰ δεδομένα καὶ ἀφετέρου εἰκόνες ἀπὸ ἐργασίες τῆς ὑπαίθρου, ἀναπαραστατικὲς τῆς ἔννοιας τοῦ «μετακενώματος».

Νὰ διερμηνεύσουμε ἀκολουθώντας στὸ ζετύλιγμά του τὸ περιεχόμενο τῆς σκέψης του. Ὄταν οἱ Εὐρωπαῖοι ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα ξεκίνησαν τὴν πορεία ἀπὸ τὴ βαρβαρότητα πρὸς τὸν φωτισμό, στηρίχτηκαν στὶς γνώσεις ποὺ παρέλαβαν ἀπὸ τὶς πηγές τῆς ἐλληνικῆς σοφίας, γνώσεις ὅμως ἀτελεῖς, ἀφοῦ τότε τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων βρισκόταν σὲ παρακμῆ. Αὐτὸν τὸν ἀμητὸ τῶν διασκορπισμένων ἀτελῶν γνώσεων οἱ εὐρωπαῖοι σοφοὶ τὸν ἀποθησαύρισαν, τὸν ἐπεξεργάστηκαν καὶ ὕστερα ἀπὸ μακροχρόνιες ἔρευνες πέτυχαν νὰ τὸν τελειοποιήσουν μέσα σὲ τρισήμεσι αἰῶνες. Στὸ ἔργο τῆς περισυλλογῆς ἔμοιαζαν σὰν τοὺς κολῆγες γεωργοὺς (*ἀναστάτας*)¹⁹ ποὺ μαζεύουν σὲ κοφίνια τὶς σκορπισμένες στὴν ἔκταση τῶν ὑποστατικῶν πέτρες. Ὅμως τώρα εἶχε ἔλθει ἡ στιγμή τοῦ «μετακενώματος» τῶν γνώσεων αὐτῶν στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα. Ὅπως στὴ συνέχεια οἱ κολῆγες γεωργοὶ ἀδειάζουν μεθοδικὰ καὶ εὐκόλα τὶς σωρευμένες στὰ κοφίνια τοὺς πέτρες στοὺς *χαλικολόγους*,²⁰ δηλαδὴ στὰ εἰδικὰ καλάθια γιὰ τὴ συλλογὴ καὶ τὸ ξεδιάλεγμα *χαλικιῶν*, μὲ τὸν ἴδιο μεθοδικὸ τρόπο ὄφειλε νὰ διοχετεύεται στὴν Ἑλλάδα ἐπιλεγμένο μέρος τῆς περιουσίας τῶν γνώσεων ποὺ κατακτῆθηκαν ὕστερα ἀπὸ αἰῶνες προόδου στὴ Δύση. Ἄν ὑπῆρχε κάποια διαφορὰ στὴν ἐναλλαγὴ τῶν σταθμῶν μεταφορᾶς, αὐτὴ ἐντοπιζόταν στὸ τέρμα τῆς διαδρομῆς: σὲ ἀντίθεση μὲ

17. Τὸ 1814 στὰ προλεγόμενα τοῦ 6ου τόμου τῶν *Βίων παραλλήλων* τοῦ Πλουτάρχου, βλ. σημ. 1.

18. *Ἀλληλογραφία*, ὅ.π., τ. Γ' (1810-1816), Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1979, σ. 156-157.

19. Βλ. τὸ λῆμμα στὰ *Ἄτακτα*, τ. Δ1, Παρίσι 1832, σ. 15-16 [=ἀνατύπωση μὲ εἰσαγωγή Στέρ. Φασουλᾶκη, Χίος 2009].

20. Γιὰ τὴ σημασία τῆς λέξης στὸ χιακὸ γλωσσάρι βλ. σχετικὴ σημείωση τοῦ Κοραῆ στὰ σχόλια τοῦ ποιήματος τοῦ Πτωχοπρόδρομου, *Ἄτακτα*, ὅ.π., τ. Α', Παρίσι 1828, σ. 144 [=ὅ.π., Χίος 1991].

ὅ,τι συνέβαινε στη χειρωνακτική ἐργασία, ἢ μεταφόρτωση γνώσεων ἀπὸ τὰ ἀποθέματα σοφίας τῆς Εὐρώπης στὰ κοφίνια τῶν Ἑλλήνων δὲν θὰ ἄφηνε ποτὲ ἄδεια τὰ δικά της.

Τὸ ρῆμα *μετακενῶ* –ὄχι ὅμως καὶ τὰ παράγωγά του– ἀπαντᾷ στὸν Ἐπιφάνιο, ἐπίσκοπο Σαλαμίνας Κύπρου (4ος μ.Χ. αἰ.) καὶ στὴ συλλογὴ τῶν *Γεωπονικῶν* (10ος μ.Χ. αἰ.) μὲ τὴ σημασία «κενῶν», “ἀδειάζω” ἔκ τινος μέρους εἰς ἄλλο». ²¹ Τὸν ὄρο δανείστηκε πιθανὸν ὁ Κοραῆς ἀπὸ τὰ *Γεωπονικά* στὰ ὁποῖα παραπέμπει γιὰ ἄλλα λεξιλογικὰ λήμματα. ²² Ὁ Π. Κοδρικᾶς στὴ *Μελέτη τῆς κοινῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου* (1818) θὰ βρεῖ τὴν εὐκαιρία νὰ εἰρωνευτεῖ τὴ δημόσια χρῆση τοῦ ὄρου τὸ 1814 ἀπὸ τὸν ἐκδότη τοῦ Πλουτάρχου σὲ συνάφεια μὲ θέματα *παιδείας καὶ σοφίας, λέξεων* ποὺ βρίσκονταν ἐκεῖ, ὅπως γράφει, «ὀρεκτικώτατα μακαρονισμέναι μὲ τὸ μαγειρικὸν μετακενώνοντας», μιὰ καὶ τὸ ρῆμα ἀνῆκε στὸ μαγειρικὸ λεξιλόγιο (μετάγγιση ὑγρῶν ἀπὸ ἓνα ἀγγεῖο σὲ ἄλλο).

«Τὸ δὲ [οὐσιαστικὸ] *μετακένωσις*», ἐπισήμαινε, «εἶναι διόλου μεταποιημένη λέξις Κορακιστικῆ, καθ’ ὅτι τὸ μὲν ἀπλοῦν *κένωσις* Ἑλληνικόν, εἶναι ἐν χρῆσει εἰς φράσιν ἰατρικῆν. Τὸ δὲ νεοσύνθετον *μετακένωσις* εἶναι πάντῃ ἀσυνήθιστον καὶ εἰς τὴν ἰατρικῆν καὶ εἰς τὴν μαγειρικῆν.» ²³

Ἐπρόκειτο πράγματι γιὰ νεολογισμό ποὺ ὁ Κοραῆς χρησιμοποίησε γιὰ νὰ ἀναπαραστήσει τὴν ἰδέα μεταφορᾶς τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ πνεύματος καὶ τῶν τεχνικῶν προόδων τῶν Εὐρωπαίων στὴν Ἑλλάδα ὄχι ὅμως, ὅπως πιστεύω, στὴ συνήθη ἀπλὴ ἔννοιά του («μετάγγιση», «μεταγγίζω»). Ἡ ὅλη περιγραφή τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τὴν ὁποία ἀκολούθησε ἢ τελειοποίηση τῶν γνώσεων ἀλλὰ καὶ τὸ εἰκονιστικὸ πλαίσιο ποὺ ἐπιλέχθηκε γιὰ τὴν παρομοίωση, προσδίδουν στοὺς ὄρους *μετακενῶνω* καὶ

21. Βλ. Λεξικὸ Liddell–Scott.

22. Π.χ. γιὰ τὴ λέξη «ἀπόχι», *Ἄτακτα*, ὁ.π., τ. Β’, Παρίσι 1829, σ. 63 [=ὁ.π., Χίος 1998].

23. Βλ. τὴ φωτομηχανικὴ ἔκδοση τοῦ βιβλίου μὲ εἰσαγωγή καὶ ἐπιμέλεια τοῦ Ἄλκη Ἀγγέλου, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1998, σ. 319. Περιέργως τὸ *μετακενῶνω* – *μετακένωμα* – *μετακένωσις* δὲν λημματογραφοῦνται στοὺς τόμους τῶν *Ἀτάκτων* παρὰ μόνον τὸ ἀπλοῦν *κενῶνω* μὲ πηγὴ τὸ γλωσσάρι τοῦ Σομαβέρα («μεταγγίζω τὸ ἐψημένον εἰς τὸ πινάκιον»), ὁ.π., τ. Δ1, σ. 228. Πβ. ἐπιστ. τοῦ Κοραῆ τοῦ 1805 πρὸς Ἄλ. Βασιλείου, ὅπου ἐπεξηγοῦνται τὰ συνώνυμα *εὐκαιρῶ, σχολάζω, ἀδειάζω, Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Β’, σ. 302-303. Κάτι ἀνάλογο ἐπιχειρεῖται παρεμπιπτόντως καὶ στὰ *Ἄτακτα*, ὁ.π., τ. Β’, σ. 250-251. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις τὸ *ἀδειάζω* σημασιολογεῖται μὲ τὸ «κενῶνω».

μετακένωμα (μετακένωσις) μιὰ ἐκ πρώτης ὄψεως μὴ φανερὴ νοηματικὴ χροιά. Γίνεται δηλαδὴ ἀντιληπτὸ ὅτι ἐδῶ περιγράφονται ἀλυσιδωτὲς φάσεις ἱστορικῶν διεργασιῶν εἴτε ἀνθρώπινων ἀσχολιῶν, χαρακτηριζόμενες ἀπὸ τὴν ἐπαναλαμβανόμενη κάθε φορὰ κίνηση τοῦ ἀδειάσματος ἄυλων ἢ ὑλικῶν πραγμάτων ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς προηγούμενης συγκέντρωσής τους σὲ ἓνα ἐπόμενο: ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα στὴ Δύση καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴ νεότερη Ἑλλάδα, ἀπὸ τὰ ὑποστατικά στὰ κοφίνια τῶν κολήγων γεωργῶν καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στοὺς χαλικολόγους. Ἡ ἰδέα ἀκριβῶς τῆς ἐπαναληπτικότητας θεωρῶ ὅτι ὑποδηλώνεται μὲ τὴ χρήση τῶν ἐμπρόθετων μετακένω – μετακένωμα (μετακένωσις). Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ τὴν ἀποψη αὐτὴ πρέπει νὰ προσλάβουμε τὴν ἔννοιά τους σὰν νὰ ἦταν διατυπωμένα («ἐπανακένω»), ξανααδειάζω, καὶ «ἐπανακένωμα ἢ ἐπανακένωσις», ξαναἀδειασμα. Ὁ Κοραῆς, ἐρευνητῆς τοῦ θησαυροῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς σημασιολογικῆς του πολλαπλότητας, δὲν δίσταζε νὰ χρησιμοποιοῖ ρηματικούς καὶ ὀνοματικούς τύπους μὲ πρῶτο συνθετικὸ τὴν πρόθεση μετὰ στὴν παραπάνω ἐπαναληπτικὴ σημασία. Ἀρκοῦν πέντε παραδείγματα ἀπὸ τὰ κείμενά του: «Ἀνίσως τὸ ἔχρηπωμένον, τὸν παρακαλῶ νὰ τὸ μεταγοράσῃ» (1783), «ἢ μετὰ τὴν πρώτην ἔκδοσις [αὐτούσια] δημοσίευσας, [...] λέγεται ΜΕΤΑΤΥΠΩΣΙΣ [Réimpression]» (1809), «δὲν ἔχουν πλέον ἀφορμὴν νὰ τὸ μεταθεωρήσωσι [τὸ χειρόγραφο ἀρχαίου κειμένου οἱ ἐκδότες]» (1815), «ἢ χωρὶς ἀνάγκη μετακίνησις [= ἀναθεώρηση] τῶν νόμων» (1824), «νὰ ψάλλωνται καὶ νὰ μεταψάλλωνται συχνὰ ἀπὸ τοὺς διδασκάλους» (1832).²⁴

Μιὰ τέτοια ἄλλωστε ἐρμηνευτικὴ ἐκδοχὴ τῶν ὄρων («μετακένω»), («μετακένωσις») ἦταν ἀπόλυτα σύμφωνη μὲ τὴν κοραϊκὴ καὶ τὴ γενικότερη ἰδεολογία τῶν λογίων τοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ αἰσθάνονταν καὶ χαρακτηριζαν τὸ τροφοδοτούμενο ἀπὸ τὰ φῶτα τῆς Εὐρώπης κίνημα παιδείας στὴν Ἑλλάδα ἐπάνοδο τῶν Μουσῶν στὸν Ἑλικώνα. Ἡ πολιτισμικὴ περιουσία τῆς φωτισμένης Εὐρώπης σχηματίστηκε χάρις στὸ δάνειο τοῦ προγονικοῦ κεφαλαίου τῶν Ἑλλήνων ποὺ τώρα ἀποδίδεται ξανά ὡς ὀ-

24. Βλ. κατὰ σειρά, 1783: *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Α', σ. 24, 1809: *Πολυαἰὸν Στρατηγήματα*, σ. γ' [=Ἀδαμαντίου Κοραῆ Προλεγόμενα, ὁ.π., τ. Β', σ. 7], 1815: *Στράβωνος Γεωγραφικά*, τ. Α', σ. ο' [=Προλεγόμενα, ὁ.π., σ. 298], 1824: *Πλουτάρχου τὰ Πολιτικά*, σ. 157 [=Προλεγόμενα, ὁ.π., τ. Γ', Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1990, σ. 263], 1832: *Ἄτακτα*, ὁ.π., τ. Δ1 [=ἀνατύπωση μὲ εἰσαγωγὴ Στέρ. Φασουλάκη, Χίος 2009], σ. ιε' [=Προλεγόμενα, ὁ.π., τ. Δ', σ. 433].

φειλή με ύψηλό τόκο στους απογόνους, θύμιζε ο Κοραής στο *Υπόμνημα* που έκφώνησε τα Χριστούγεννα του 1802 στην Έταιρεία των Άνθρωποτηρητών.²⁵ «*Μετακένωση* δὲν σημαίνει για τὸν Κοραή τίποτε ἄλλο παρὰ τὸν ἐπαναπατρισμὸ τῶν ἐπιστημῶν στὸν *Ἑλληνικὸν ναὸν τῶν Μουσῶν*», συμπεραίνει ὁ μελετητὴς που διερεύνησε τὸ ἰδεολογικὸ της περιεχόμενο καὶ τὶς ζυμώσεις που προκάλεσε στὸν νεότερο Ἑλληνισμό.²⁶ Τὸν τελευταῖο ὅμως σταθμὸ ὑποδοχῆς τῶν ἐπαναπατρισμένων μέσω Εὐρώπης καρπῶν παιδείας τὸν ὀραματίζονταν τώρα νὰ γίνεται καὶ πάλι ὄχι μόνο φυτῶριο ἀνάπτυξῆς τους ἀλλὰ καὶ τόπος ἐξαγωγῆς τους σὰν σὲ ἓναν ἐπαναληπτικὸ κύκλο τῆς ἱστορικῆς διεργασίας που εἶχε προηγηθεῖ: «ἄς προσμείνωμεν ἀκόμη μικρόν· θέλει ἐλθεῖν καὶ ὁ ἰδικός μας καιρὸς νὰ λαμβάνωσι καὶ παρ' ἡμῶν ἰδέας τὰ ἄλλα ἔθνη», βεβαίωσε ὁ Κοραής τοὺς συμπατριῶτες του στὰ προλεγόμενα τοῦ βου τόμου τῶν *Βίων παραλλήλων* τοῦ Πλουτάρχου (1814),²⁷ ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου μίλησε δημόσια για τὴ μετακένωση τῶν φώτων τῆς Εὐρώπης ὡς ἀναγκαία προϋπόθεση τῆς πνευματικῆς ἀναγέννησης τῶν Ἑλλήνων. Τὸ «μικρόν» βέβαια τῆς προσμονῆς τοῦ καιροῦ ξένιζε προφερόμενο ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ Κοραή, που τοποθετοῦσε σὲ βάθος χρόνου (μετὰ τὸ 1850)²⁸ τὸ ὄριο τῆς γνωστικῆς καὶ διανοητικῆς ὠρίμανσης καὶ αὐτάρκειας τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, βασικοῦ ἄλλωστε προαπαιτούμενου για τὴν ἐπιτυχία χωρὶς ξένη βοήθεια τῶν ἀπελευθερωτικῶν σχεδίων, ἀλλὰ ὅπωςδῆποτε ἔχουμε ἀποτυπωμένη ἐδῶ μιὰ πρόσθετη διάσταση τῆς θεωρίας του που ἔβλεπε τὴν ἐκπλήρωση τῶν μεγάλων ἐθνικῶν ὀραμάτων μέσα ἀπὸ τὴν καλλιέργεια καὶ ἀνθῆση τῆς παιδείας στὴν ὑπόδουλη Ἑλλάδα.

25. «Les Grecs [...] n'ont regardé les Européens que comme des débiteurs qui leur remboursoient, avec de très-gros intérêts, un capital qu'ils avoient reçu de leurs ancêtres», *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, σ. 12 (φωτοανατύπωση ΙΝΕ/ΕΙΕ, 1983). Πβ. τὴν ἀνάλυση τῶν κοραϊκῶν μεταφορῶν τῆς ἀπόδοσης τῶν τόκων καὶ τοῦ ἀδειάσματος τῶν κοφινῶν στὴ διδ. διατριβὴ τοῦ Μίλτου Πεγλιβάνου, *Ἐκδοχὲς νεωτερικότητας στὴν κοινωνία τοῦ Γένους: Νικόλαος Μανροκορόδατος – Ἰώσηπος Μοισιόδαξ – Ἀδαμάντιος Κοραής*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 171-176.

26. Ἀλέξ. Κ. Παπαδερός, *Μετακένωσις. Ἑλλάδα – Ὁρθοδοξία – Διαφωτισμός κατὰ τὸν Κοραή καὶ τὸν Οἰκονόμο*, μτφρ. ἀπὸ τὴ γερμανικὴ ἔκδοση Έμμ. Γεωργουδάκης, Ἀθήνα, Ἀκρίτας, 2010, σ. 74.

27. Ὁ.π., σ. κ' [=Ἀδαμάντιου Κοραή *Προλεγόμενα*, ὅ.π., τ. Α', σ. 565].

28. Βλ. Ἐπιστολὴ πρὸς Ἄλ. Βασιλείου 4 Αὐγ. 1807, *Ἀλληλογραφία*, ὅ.π., τ. Β', σ. 409.

III

Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ μετὰ τὸν Félix Malzac, γάλλο γιατρὸ τῆς πόλης τοῦ Castres, στὴ διάρκεια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1795 ὁ Κοραῆς βρισκόταν γιὰ δευτέρη φορὰ στὸ Nozaie τῆς ἐπαρχίας Nemours, ἑβδομήντα περίπου χιλιόμετρα μακριὰ ἀπὸ τὸ Παρίσι, κοντὰ στὸ Φοντενεμπλώ, φιλοξενούμενος στὸ κτῆμα τοῦ Στέφανου Clavier ἐνάμιση μόλις χρόνο μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν πρώτη διαμονὴ στὸ ἐξοχικὸ τοῦ φίλου του. Τὸν ὁδήγησαν πάλι ἐκεῖ ταλαιπωρίες σωματικῶν ἀσθενειῶν καὶ ἰδίως βιοτικῶν στερήσεων, ἀλλὰ καὶ φόβοι ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς ἀναταραχὲς ἐξαιτίας τῆς φτώχειας, τῆς ἀκρίβειας καὶ τῆς κερδοσκοπίας ποὺ μάστιζαν τὸν πληθυσμὸ τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας. Τὰ νέα γιὰ τὶς ἐπαναστατικὲς καὶ τὶς διεθνεῖς ἐξελίξεις ἔφταναν τώρα στὸ μακρινὸ Nozaie μέσα κυρίως ἀπὸ τὴν εἰδησεογραφία τῶν ἐφημερίδων δημιουργώντας πότε κλίμα ἀνησυχίας καὶ πότε αἰσιοδοξίας γιὰ τὸ μέλλον τῆς Γαλλίας. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, μοιλοῦντο οἱ συνθήκες στὸ ἐξοχικὸ τοῦ Clavier γιὰ μελέτη καὶ συγγραφὴ δὲν ἦταν ἀπόλυτα ἰδανικὲς, ἡ περίοδος αὐτὴ, ποὺ διάρκεσε ἕνα περίπου χρόνο, ὑπῆρξε ἀπὸ τὶς πιὸ παραγωγικὲς τῆς ζωῆς τοῦ Ἕλληνα σοφοῦ ἀφοῦ τελείωσε ἐκεῖ τὴ μετάφραση δύο ἀκόμη ἰατρικῶν ἔργων πρὸς βιοπορισμὸ καὶ ἐργάστηκε ἐντατικὰ γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς ἐκδόσεως τοῦ Θεόφραστου καὶ τοῦ Ἴπποκράτη. Ὅμως ἡ λόγῳ τῆς παρατεταμένης οἰκονομικῆς κρίσεως ἀδυναμία νὰ βρεθοῦν ἐκδότες πρόθυμοι νὰ ἀγοράσουν τὰ χειρόγραφα του καὶ ἡ ἀγωνία μήπως ἀργήσει νὰ ἐπιστρέφει στὸ Παρίσι, ἔκαμπταν περισσότερο τὶς ἄμυνες τοῦ καταπιεσμένου θυμικοῦ του καὶ τότε ξεσποῦσε σὲ ἐκρήξεις ὀργῆς γιὰ αὐτὸ ποὺ τοῦ εἶχε ἐπιφυλάξει ἡ μοίρα, νὰ διάγει, ὅπως ἔλεγε, ζωὴ ἐνὸς πλάνητα καὶ ἐξαρτημένη ἀπὸ ἄλλους.²⁹ Παραλήπτῃς τῶν ἱερεμιάδων του ἦταν ὁ ἄλλος στενὸς φίλος καὶ ὁμότεχνός του Chardon de la Rochette, ποὺ ἐπικοινωνώντας μαζί του εἶπε μετὰ τὴ φυσικὴ του παρουσία εἶτε μετὰ τὸ μέσο τῆς ἀλληλογραφίας στὸ ἐπαναστατημένο Παρίσι καὶ τὸ Nozaie, προσπαθοῦσε μαζί μετὰ τὸν Στέφανο Clavier νὰ τοῦ συμπαραστέκεται στὶς ὑποθέσεις του τόσο τὶς φιλολογικὲς καὶ ἐκδοτικὲς ὅσο καὶ σὲ ἐκείνες ποὺ εἶχαν νὰ κάνουν μετὰ τὴν καθημερινότητα τοῦ φίλου

29. Βλ. *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Α', σ. 400 κ.έ., πβ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Ἱστορικὴ βιβλιοθήκη τῆς ἐφημ. *Τὰ Νέα: Οἱ ἰδιοῦτες τῆς νεότερης Ἑλλάδας*, ἐπιστ. ἐπιμέλεια Βασ. Παναγιωτόπουλος, τ. 16, Ἀθήνα 2010, σ. 47-49.

του, να του αναπτερώνει τὸ ἠθικὸ καὶ νὰ τὸν ἀποσπᾷ ἀπὸ τὰ ψυχολογικὰ προβλήματά του, πράγμα ποὺ ἀναγνώριζε ὁ Κοραῆς στὸ γράμμα του τῆς 20ῆς Δεκεμβρίου 1795 στὸν La Rochette.³⁰ Ἐκεῖ μαθαίνουμε ὅτι τὴν ἑξάμηνη περίοδο διατηροῦσε ἀλληλογραφία καὶ μὲ ἓναν ἄλλο γάλλο φίλο του ἐγκαταστημένο στὴν πόλη Castres, ἀλλὰ πού, ὅπως ἔγραφε στὸν πρῶτο, δὲν ἦταν τόσο ἐμψυχωτικὰ θερμὴ ὅσο ἡ δική τους. Ἴδου τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα:

«Et vous, mon cher ami, que faites-vous dans cette horrible crise qui menace toute la Nation? Je n'ose point vous communiquer toutes mes craintes. Je suis plongé dans une tristesse sans exemple. Il n'y a que votre correspondance qui m'en distraie de temps en temps. J'ai le bonheur de posséder un autre ami à Castres; mais notre correspondance n'est pas aussi animée. Je crains que la dernière lettre que je lui ai envoyée ne soit égarée [...]»

Τρεῖς ἀκόμη φορὲς μνημονεύει ὁ Κοραῆς στὰ γράμματά του τὸν φίλο του τοῦ Castres, πόλης τῆς νότιας Γαλλίας στὴν περιφέρεια τῶν Μεσημβρινῶν Πυρηναίων (Midi-Pyrénées) τοῦ νομοῦ Τᾶρν (Tarn). Σὲ μιὰ προηγούμενη ἐπιστολή, γραμμὴν πρὶν ἀπὸ τὴν 26 Ὀκτωβρίου 1795, γιὰ πρώτη καὶ μοναδική φορὰ ἀποκαλύπτει τὴν ταυτότητά του: ὀνομαζόταν Malzac καὶ ἦταν γιαντρός.³¹ Φαίνεται πὼς εἶχε κάνει κάποιες παραγγελίες βιβλίων στὸν βιβλιοπώλη Fuchs τοῦ Παρισιοῦ καὶ ὁ Κοραῆς παρακαλοῦσε τὸν La Rochette νὰ ἐγγυηθεῖ γιὰ τὰ αἰτήματα τοῦ φίλου του ποὺ τὸν περιέγραφε σὰν ἄνθρωπο σπάνιας τιμιότητος καὶ πλούσιου ψυχικοῦ κόσμου («qui est d'une probité rare et qui a l'âme, comme dit Montaigne, "d'une riche composition"»). Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰτί, ὅπως ἔγραφε στὸ γράμμα τῆς 20ῆς Δεκεμβρίου, θεωροῦσε εὐτυχία τὴν φιλία τους. Ἀφότου στὸ ἴδιο αὐτὸ γράμμα ἐξομολογοῦνταν πόσο πιὸ ἐμψυχωτικὴ αἰσθανόταν τὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν La Rochette ἀπ' ὅ,τι ἐκείνη μὲ τὸν Malzac καὶ ἐξέφραζε τοὺς φόβους του γιὰ τὴν τύχη μιᾶς τελευταίας ἐπιστολῆς του στὸν γιαντρὸ τοῦ Castres, λιγότερο ἀπὸ ἓνα μῆνα ἀργότερα, στὴν 16 Ἰανουαρίου τοῦ 1796, λογάριάζει ὡς βέβαιη τὴν ἀπώλειά της, καθὼς ἀπὸ τὸν φίλο του γιαντρὸ δὲν εἶχε πλέον κανένα νέο.³² Δὲν φαίνεται νὰ ἦταν

30. *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., σ. 425.

31. *Ὁ.π.*, σ. 411.

32. *Ὁ.π.*, σ. 432.

ένα συμβατικό γράμμα, έκτεινόταν σε έννέα ολόκληρες σελίδες, δείγμα προφανώς τῆς οικειότητας τῶν σχέσεών τους. Ἄλλα μὴπως ἀπόδειξη στενῆς φιλίας καὶ μεγάλης ἐκτίμησης δὲν συνιστοῦσε τὸ γεγονὸς ὅτι τὸν Ἰούνιο 1796 ὁ Κοραῆς θὰ τὸν πρότεινε ὡς συνεργάτη του στὸ ὑπὸ ἀνάθεση ἔργο τῆς μετάφρασης ἀποσπασμάτων ἀπὸ νεότερα ἱατρικὰ δημοσιεύματα γιὰ μιὰ σχεδιαζόμενη πολύτομη γενικὴ σειρὰ (bibliothèque universelle) τῶν ἐκδόσεων Lavaux; Φίλο «γαρδιακὸ» (intime) τὸν ἀποκαλοῦσε καὶ «εὐτυχία» τὴν περίπτωσή κατὰ τὴν ὁποία ἐκεῖνος θὰ ἤθελε νὰ ἀναμιχθεῖ στὸ ἐκδοτικὸ αὐτὸ σχέδιο, ποῦ ὅμως ἔμεινε χωρὶς συνέχεια.³³

Ποῦ εἶχαν ἄραγε γνωριστεῖ; Φαίνεται πὼς ἡ γνωριμία τους χρονολογοῦνταν ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς ἐξάχρονης διαμονῆς τοῦ Κοραῆ στὸ Montpellier (1782-1788), πόλης ἐπίσης τοῦ γαλλικοῦ νότου. Ἡ οἰκογένεια Malzac τοῦ Castres εἶχε δώσει τρεῖς γενιὲς σπουδαίων γιατρῶν ἀπόφοιτων τῆς Ἰατρικῆς σχολῆς τοῦ Montpellier, ἀπὸ τὸν παλαιότερο Silvain ποῦ πέθανε τὸ 1758, τὸν γιό του Marc-Antoine ὡς τὸν νεότερο Félix, γιὸ τοῦ προηγούμενου, γεννημένο τὸ 1758, χρονιὰ τοῦ θανάτου τοῦ παπποῦ του. Ὅλα δείχνουν πὼς ὁ φίλος τοῦ Κοραῆ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν τρίτο ἀπὸ τοὺς Malzac.³⁴ Οἱ δύο πρῶτοι εἶχαν φοιτήσει στὴν Ἰατρικὴ σχολὴ πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, ἐνῶ ὁ Félix θὰ ἐγγράφηκε γύρω στὰ 1777 καὶ θὰ τελείωσε τὶς σπουδὲς στὰ 1781, ἀφοῦ ἡ τυπωμένη διδακτορικὴ του διατριβὴ φέρει αὐτὴ τὴ χρονολογία.³⁵ Τὸ 1782, ὅταν ὁ Κοραῆς ἔκανε τὴν ἐγγράφη του στὸ Πανεπιστήμιο, ὁ Félix κανονικὰ θὰ ἐξακολούθοῦσε νὰ παραμένει στὴν πόλη τῶν σπουδῶν του θητεύοντας δίπλα σὲ κάποιον γιατρὸ προκειμένου νὰ κάνει τὴν καθιερωμένη κλινικὴ πρακτικὴ του, ὅπως συνέβη τὸ 1786 καὶ μὲ τὸν ἑλληνα διδάκτορα τῆς ἱατρικῆς μετὰ τὴν ὑπο-

33. Ὁ.π., σ. 453. Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει γραφεῖ πρὶν ἀπὸ τὶς 13 Ἰουνίου 1796.

34. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ του βλ. Magloire Nayral, *Biographie castraise, ou Tableau historique, analytique et critique, des personnages qui se sont rendus célèbres à Castres ou dans ses environs...*, Castres 1834, τ. II, σ. 420-426 (τὸ βιβλίον βρίσκεται ψηφιοποιημένο στὸ διαδίκτυο). Ἡ πλειονότητα τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὸν Félix Malzac ὅσες χρησιμοποιοῦνται ἐδῶ, βασίζονται στὴν ἀφήγησή τῆς Nayral, γραμμὴ μὲ φανερὴ συμπάθεια γιὰ τὴν προσωπικότητά του ἀλλὰ καὶ ἐλεγχόμενη γιὰ ἑλλειψὴ χρονολογικῶν ἀναφορῶν.

35. Ἡ πληροφορία δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν παραπάνω βιογραφία ἀλλὰ ἀπὸ τὴ σελίδα τίτλου τῆς διατριβῆς, ἀναρτημένη μόνη αὐτὴ στὸ διαδίκτυο χωρὶς τὸ κείμενο: *Questio physiologica, an circulatio sanguinis functis mechanicè necessaria?* (Cand. Felice Malzac) 1781.

στήριξη τῆς διατριβῆς του. Καθὼς ὁ τελευταῖος διατηροῦσε κοινωνικὲς ἐπαφές —ἐπισκεπτόταν τακτικὰ, κατὰ μιὰ λίγο μεταγενέστερη μαρτυρία του, ἓνα «λαμπρὸν οἶκον» τῆς πόλης, ἀσφαλῶς ὄχι τὸν μοναδικό, ὅπου σύχναζαν σημαντικοὶ ἄνθρωποι—³⁶ γιατί νὰ ἀποκλείσουμε τὴν περίπτωση νὰ συναντήθηκε στὸν κύκλο τῶν συναναστροφῶν αὐτῶν μὲ τὸν Félix Malzac, γόνου ἐπιφανοῦς οἰκογένειας γιατρῶν τῆς νότιας Γαλλίας, καὶ νὰ συνδέθηκαν ἔκτοτε μὲ φιλία ποῦ τὴ διατήρησαν καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια; Ἡ ἡλικιακὴ διαφορὰ τῶν δέκα χρόνων ποῦ τοὺς χώριζε (τὸ 1782 ὁ Κοραῆς ἦταν 34 ἐτῶν καὶ ὁ Malzac 24) δὲν συνιστοῦσε, πιστεύω, ἐμπόδιο στὴν ἀνάπτυξη μιᾶς εἰλικρινοῦς φιλικῆς σχέσης ἢ ὅποια δὲν διακόπηκε στὴ συνέχεια οὔτε ἀπὸ τίς γεωγραφικὲς ἀποστάσεις (τὸ Castres ἀπεῖχε ἀπὸ τὸ Παρίσι κοντὰ στὰ 600 χιλιόμετρα) οὔτε ἀπὸ τὴν ἐξάπλωση τῶν ἐπαναστατικῶν γεγονότων. Ἡ ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς χρονικῆς διαφορᾶς δικαιολογεῖ ἐπιπλέον τὴν κίνηση τοῦ μεγαλύτερου ἀπὸ τοὺς δύο φίλους νὰ προτείνει τὸ 1796, ὡς κύριος ὑπεύθυνος τῆς μεταφραστέας ἱατρικῆς ὕλης, τὸν μικρότερο ὡς συνεργάτη του γιὰ τὸ σχεδιαζόμενο ἐκδοτικὸ ἐγχείρημα τοῦ Lavaux. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα φαίνεται πῶς στὴν ἀμοιβαία προσέγγισή τους συνέτειναν καὶ λόγοι ἐκλεκτικῆς συγγένειας, πνευματικῆς καὶ ἰδιοσυγκρασιακῆς, παράλληλες διαδρομὲς στὴν πορεία τοῦ βίου, ποῦ ὅμως διαφοροποιοῦνται σὲ ὀρισμένες ἐπιλογές καὶ στάσεις ζωῆς ἀπέναντι σὲ σημαντικὰ θέματα.

Ἔτσι π.χ. καὶ οἱ δύο τὴν περίοδο τῆς φοίτησής τους στὸ Πανεπιστήμιο βρέθηκαν ὑπὸ τὴν προστασία καθηγητῶν τους ποῦ διέκριναν τὰ προσόντα τους καὶ θέλησαν νὰ ἐνισχύσουν τὸν ζῆλο τους γιὰ βαθύτερη μόρφωση. Ὁ Félix θὰ γίνῃ συνεργάτης καὶ γραμματέας τοῦ Paul-Joseph Barthez, καθηγητῆ τῆς φυσικῆς καὶ φυσιολογίας, εἰσηγητῆ τοῦ βιταλισμοῦ,³⁷ καὶ ὁ Κοραῆς δάσκαλος τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν τοῦ κατὰ δύο χρόνια μικρότερου του Jean-Charles de Grimaud, μαθητῆ καὶ διάδοχου τοῦ Barthez στὴν ἔδρα τῆς φυσιολογίας, ποῦ προσπάθησε μάταια νὰ τὸν κρατήσει στὸ Montpellier.³⁸ Καὶ οἱ δύο, διπλωματοῦχοι ἐπιστήμονες

36. Ἐπιστ. πρὸς Δημ. Λῶτο, 15 Ἰαν. 1788, *Ἀλληλογραφία*, ὅ.π., τ. Α΄, σ. 92.

37. Βλ. πρόχειρα γι’ αὐτὸν καὶ τὴ θεωρία του Δ. Θερεϊανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τεργέστη 1880, τ. Α΄, σ. 124-125.

38. Γιὰ τὴ σχέση τους βλ. *Στὸ ἴδιο*, σ. 126-127. Καθὼς εἰδικευόταν στοὺς πυρετοῦς, πιθανὸν νὰ εἶχε αὐτὸς εἰσηγηθεῖ στὸν Κοραῆ τὸ θέμα τῆς διατριβῆς του, τῆς *Pyretologiae Synopsis* (1786). Ἡ ἀκαδημαϊκὴ του καριέρα τελείωσε τὸ 1789 μὲ τὸν θάνατό του σὲ ἡλικία μόλις 39 ἐτῶν.

πλέον, θά μετοικήσουν στο Παρίσι για να διευρύνουν τους γνωστικούς τους ορίζοντες, ο πρώτος για να παρακολουθήσει τις παραδόσεις του Franz Anton Mesmer και να μυηθεί στον ζωικό μαγνητισμό που τον αποκήρυξε στη συνέχεια, ο δεύτερος για να αρχίσει αρχαιακές έρευνες στη Βασιλική Βιβλιοθήκη μελετώντας τὰ σωζόμενα εκεί χειρόγραφα τῶν έργων του Ίπποκράτη, με άπώτερο σκοπό την έκδοση τῶν κειμένων τους άποκαταστημένων από τον ίδιο κριτικά. Και οι δύο διακρίνονταν, πέρα από την ειδικευση στο αντικείμενο τῆς έπιστήμης τους, για την πολυμέρεια τῶν ενδιαφερόντων τους. Υπήρξαν γλωσσομαθείς όχι μόνον στο πεδίο τῶν σύγχρονων αλλά και τῶν αρχαίων γλωσσῶν, απέκτησαν πλατιές γνώσεις φιλολογίας, ιστορίας, φιλοσοφίας, κατάρτισαν σπουδαίες άτομικές βιβλιοθήκες τὰ βιβλία τῶν οποίων φέρουν στις σελίδες τους τὰ ἔχνη τῆς φιλαναγνωσίας και κριτικῆς ὀξύνουιας τῶν κατόχων τους. Και οι δύο στα περιβάλλοντα ὅπου ἔζησαν βρέθηκαν στο ἐπίκεντρο του θαυμασμοῦ και του σεβασμοῦ από άτομα που ἐπιζητοῦσαν τῆ συναναστροφή τους προκειμένου να καλλιεργηθοῦν πνευματικά και ἠθικά,³⁹ πρόθυμα παράλληλα να προσφέρουν ἀνιδιοτελῶς τις ὑπηρεσίες τους στα ὑψηλά πρότυπά τους. Οι ἀρετές που περιέγραφε ὁ Κοραῆς σκιαγραφώντας τὴν εικόνα του φίλου του τὸ 1795 και που ἀναντίρρητα κοσμοῦσαν και τον ἴδιο, ἦταν ἀσφαλῶς ἓνα από τὰ κίνητρα για τὴν ἐπιδίωξη τῆς γνωριμίας μαζί τους. Τέλος, και οι δύο ἐπέλεξαν να παραμείνουν ἐκτός τῶν δεσμῶν του γάμου ὕστερα από ἐρωτικές σχέσεις που εἶχαν τραγική κατάληξη, ὁ Κοραῆς νεαρός ἔμπορος στο Ἄμστερνταμ, ὁ Malzac ἀσκώντας τὴν ἰατρική στο Castres· εἶχαν τὴν ἀτυχία οι γυναῖκες που ἀγάπησαν να πεθάνουν πρόωρα.⁴⁰ Δὲν πρέπει ὡστόσο να παραβλέψουμε ἓναν ἀκόμη συνδετικό τους

39. Ἦδη εἰκοσιεξάχρονος ἔμπορος στο Ἄμστερνταμ, ὁ Κοραῆς ὑπερφηανεύταν με νεανική ἔπαρση για τὴν ἀκτινοβολία που ἀσκοῦσε ἢ προσωπικότητά του στους γύρω του· «ὅποιος με συναναστράφη ἀπαξ, ἐζήτησε τὴν φιλίαν και τὴν παντοσινήν συναναστροφὴν μου», ἔγραφε στους συνταίρους του Μ. Πετροκόκκινου και Α. Πατεράκη στις 23 Σεπτ. 1774, *Ἄλληλογραφία*, ὅ.π., τ. Α', σ. 3.

40. Ὁ Κοραῆς «ἐκλαιγεν ἀπαρηγόρητα» ὅταν πληροφορήθηκε τὸν θάνατο τῆς (ἀγαπητικῆς) του, ἀφηγεῖται ὁ παραγίός του Σταμάτης Πέτρου, Δημ. Γκίνης, «Ἡ ἐρωτική ζωὴ τοῦ Κοραῆ», *Ἑλληνική Δημιουργία* 10 (1952), 116, πβ. Φίλ. Ἡλιού (ἐπιμ.), *Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ, Ἀθήνα, «Ερμῆς», 1976, σ. 30. Δὲν ἔχει διευκρινιστεῖ ἂν ἐπρόκειτο για Ὁλλανδέζα ἢ Γαλλίδα, Β. J. Slot, «Commercial activities of Korais in Amsterdam», *Ὁ Ἑραμιστής* 16 (1980), 81. Κάποια προξενιά τότε στο Ἄμστερνταμ και τὴ Σμύρνη δὲν εὐδωδῶθηκαν. Ὅσο για*

κρίκο σ' αυτές τις παράλληλες διαδρομές, τη σχέση τους με δύο επιφανείς μορφές τῆς γαλλικῆς ἐπιστήμης, τὸν ἑλληνιστὴ καὶ ἀκαδημαϊκὸ Ἄνδρέα Dacier, ποὺ δὲν ζοῦσε πιά, καὶ τὸν νευροψυχίατρο Φίλιππο Pinel, σύγχρονό τους, ἀπόφοιτο ἐπίσης τῆς Ἰατρικῆς σχολῆς τοῦ Montpellier. Δίχως ἄλλο ὁ Malzac θὰ καυχιόταν στὸν φίλο του ἐπειδὴ ἀμφότεροι ἦταν λαμπρὰ τέχνα τοῦ Castres καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς του –θὰ γνώριζε καὶ προσωπικὰ τὸν δεύτερο μιὰ καί, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὰ πρῶτα χρόνια τῶν σπουδῶν του εἶχαν συμπέσει μὲ τὰ τελευταῖα τοῦ Pinel–, ἀλλὰ καὶ ὁ Κοραῆς θὰ δήλωνε εὐτυχῆς ἀφενὸς ἐπειδὴ εἶχε στὴ βιβλιοθήκη του ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ ἐργαλεῖα τῆς δουλειᾶς του, τὴ γαλλικὴ μετάφραση τῶν ἔργων τοῦ Ἰπποκράτη καμωμένη ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν καταξιωμένο ἐκεῖνο γάλλο φιλόλογο,⁴¹ καὶ ἀφετέρου ἐπειδὴ σχετιζόταν στενὰ μὲ τὸν πρωτοπόρο καὶ ἀνανεωτὴ τῆς ψυχιατρικῆς γάλλο ἐπιστήμονα (στὸ γράμμα ὅπου ζητοῦσε ἀπὸ τὸν Chardon de la Rochette νὰ ἐγγυηθεῖ γιὰ τὴν ἐντιμότητα τοῦ Malzac στὸν βιβλιοπώλη Fuchs, τὸν παρακαλοῦσε προηγουμένως νὰ διαβιβάσει στὸν Pinel μιὰ ἐσώκλειστη ἐπιστολὴ του, καὶ δὲν ἦταν ἡ μοναδικὴ ποὺ τοῦ ἔστειλε).⁴²

Τὶς ὄχι ἀσήμαντες ἀποκλίσεις τῶν βιογραφικῶν τους θὰ τὶς ἐντοπίζαμε σὲ τέσσερα σημεῖα: πρῶτα, στὸ ὅτι ὁ γάλλος γιατρός δὲν παρουσίασε ἐκδοτικὴ δραστηριότητα (ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δημοσίευση ἐνὸς ἀριθμοῦ φιλολογικῶν ἄρθρων στὸ *Mercur de France*) σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Ἕλληνα σοφὸ ποὺ ὑπῆρξε πολυγραφότατος καὶ ἐκδοτικὰ ὑπερπαραγωγικός.⁴³ Ὑστερα,

---

τὸν καταλυτικὸ ρόλο ποὺ ἐπαιξε στὴ ζωὴ τοῦ Malzac ἡ ἀπώλεια τῆς ἀγαπημένης του φίλης καὶ συνεργάτιδας Madame Balard, βλ. παρακάτω.

41. Θετικὰ σχόλια τοῦ Κοραῆ γιὰ τὸ ἐγχείρημα τῆς μετάφρασης ἀπὸ ἓναν μὴ γιατρὸ ὅπως ὁ Dacier βλ. στὰ Προλεγόμενα τῆς γαλλικῆς ἐκδόσεως τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 1800, σ. clxj [= *Ἀδαμαντίου Κοραῆ Προλεγόμενα*, ὁ.π., τ. Δ', Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1995, σ. 681].

42. Ἀπὸ τὴ δημοσιευμένη γαλλικὴ ἀλληλογραφία του καὶ λιγότερο ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ γνωρίζουμε ὅτι τοῦ εἶχε ἀπευθύνει τουλάχιστο πέντε ἐπιστολές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μέχρι σήμερα καμιά δὲν ἔχει ἀνιχνευτεῖ καὶ ἔλθει στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας. Εἶχαν ὡστόσο καὶ προσωπικὲς συναντήσεις καὶ τὰ ζητήματα ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦσαν ἀφοροῦσαν κυρίως διεκπεραιώσεις ἐκκρεμοτήτων τοῦ Κοραῆ (ἐκδοτικὰ τῶν ἱατρικῶν μεταφράσεών του, μιὰ μπανιέρα γιὰ ἀτμόλουτρα ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ του, γιὰ τὴν ὁποία ζητοῦσε τὴ μεσολάβηση τοῦ γάλλου νευροψυχίατρο ὥστε νὰ βρεθεῖ ἀγοραστής στὸν κύκλο τῶν ἀσθενῶν του, κλπ.). Ὁ Pinel πάντως δὲν ὑπῆρξε συμφοιτητὴς του στὸ Montpellier, ὅπως γράφει ὁ Δ. Θερεϊανός, ὁ.π., σ. 125.

43. Βλ. τὴ μελέτη τῆς Λουκίας Δρούλια, «Coray, écrivain “polygraphe”, éditeur

στό ότι ο Malzac άσκησε την ιατρική στη γενέτειρά του όπου απέκτησε φήμη σπουδαίου γιατρού στα πρότυπα των άμεσων προγόνων του, ενώ ο Κοραής θα την εγκαταλείψει νωρίς για να άφοσιωθεί στη φιλολογία με την ενθάρρυνση γάλλων έλληνιστών, όπως του Villoison, εισπράττοντας διεθνή καταξίωση μακριά από την πατρίδα του. άκόμη, στό ότι σε αντίθεση με τον Malzac, ο οποίος μετά τον θάνατο τής συντρόφου του καταδίκασε τον έαυτό του σε πλήρη απομόνωση (πέθανε από ένα είδος φθίσης τó 1823 σε ήλικία 65 έτών), ο Κοραής ξεπερνώντας έντονες δυσχέρειες του βίου και ψυχολογικές πιέσεις, που κάποτε τον οδήγησαν άκόμη και στη σκέψη τής αυτοκτονίας,⁴⁴ βρήκε νέο προσανατολισμό και σκοπό ζωής πρωταγωνιστώντας στις προσπάθειες για την αναμόρφωση τής παιδείας και τής έθνικής άφύπνισης των Έλλήνων τόσο στα τελευταία χρόνια του τουρκικού ζυγού όσο και στη διάρκεια του άγώνα για την άποτίναξη του και την κατάκτηση τής ανεξαρτησίας του έθνους του. και τέλος, στό ότι ο Malzac πεθαίνοντας άφησε μέρος τής περιουσίας και την έξαιρετικά πλούσια βιβλιοθήκη του σε ιδιωτικά χέρια, στον εύγενή και σοφό φίλο του Mazon, τή στιγμή που ο Κοραής έχοντας μόνη περιουσία τή βιβλιοθήκη του θα την κληροδοτούσε λίγα χρόνια άργότερα, εν ζωή άκόμη, σε δημόσιο φορέα, στό Γυμνάσιο τής άγαπημένης του Χίου.

Τά γράμματα στον φίλο του γιατρό του Castres, τον Félix Malzac –άγνοούμε την έναρξη όσο και τή λήξη τής έπιστολικής επικοινωνίας τους– προφανώς δέν μερίμνησε κανείς να αναζητηθούν και να συμπεριληφθούν στις δημοσιεύσεις τής γαλλικής άλληλογραφίας του, όπως συνέβη με τά αντίστοιχα πρós τους Chardon de la Rochette, Villoison, Didot κ.ά. Ίσως κάποτε ή τύχη βοηθήσει στην άποκάλυψη των γραπτών τεκμηρίων των σχέσεών τους, έφόσον φυσικά σώζονται κάπου,⁴⁵ ώστε να έλθουν στό φώς

“acharné”», *Hellénisme et Hippocratismes dans l'Europe méditerranéenne: autour de D. Coray*, Université de Montpellier III, 1999, σ. 49-60.

44. Έμμ. Ν. Φραγκίσκος, *Αδαμάντιος Κοραής*, ό.π., σ. 43.

45. Ο Mazon, στον οποίο ο Félix Malzac άφησε περιουσιακά του στοιχεία και τή βιβλιοθήκη του, πρέπει να ταυτίζεται με τον Claude-Louis Mazon (1765-1830), σπουδασμένο επίσης στο Montpellier. Γίός του υπήρξε ο Louis-Victorin (1796-1861), πατέρας στη συνέχεια του Albin Mazon (1828-1908), γνωστού ιστορικού τά κατάλοιπα του οποίου βρίσκονται ταξινομημένα στα αρχεία του νομού Ardèche (Fonds Mazon aux archives de l'Ardèche). Θα άξιζε να γίνει έπισταμένη αναζήτηση εκεί (μια πρώτη πάντως διερεύνηση στό ψηφιοποιημένο στό διαδίκτυο άρχειο δέν απέδωσε άποτελέσματα), ίσως και να βολιδοσκοπηθεί ή πλευρά των άπογόνων τής

μαρτυρίες που ασφαλῶς ὄχι μόνο θὰ φωτίσουν τὶς πτυχὲς αὐτῶν τῶν σχέσεων ἀλλὰ ἐνδέχεται νὰ πλουτίσουν ἀκόμη περισσότερο τὶς γνώσεις μας γύρω ἀπὸ τὶς συνθηκὲς τῆς συγγραφικῆς δράσης καὶ τῆς καθημερινότητος τοῦ Κοραῖ στην κρίσιμη ἐκείνη περίοδο ὅσο καὶ τὴν ἰδεολογικὴ του στάση ἀπέναντι στὸ συνταρακτικὸ γιὰ τὴ Γαλλία καὶ τὴν Εὐρώπη γεγονὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυρας.

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

οικογένειας (ὁ γνωστὸς ἐπίσης γάλλος ἐλληνιστῆς Paul Mazon, 1874-1955, ἦταν γιὸς τοῦ Albin).

Résumé

INVESTIGATIONS DANS LA CORRESPONDANCE DE CORAY

I. Lieux communs dans la correspondance de Coray du début du XIXe siècle et dans sa brochure intitulée *Dialogue entre deux Grecs* (1805).

On repère dans les deux textes des passages de contenu commun et aux termes presque identiques, qui se réfèrent à trois sujets : 1. les conséquences graves de la défaite militaire russe face aux armées de Napoléon sur la question politique de la Grèce, les Russes étant devenus ainsi incapables de mettre fin à l'Empire ottoman ; 2. l'opinion inébranlable de Coray, pour qui la Grèce asservie au joug des Turcs gagnerait sa liberté pacifiquement et, dans un avenir lointain, par les armes de l'éducation et de la culture ; 3. la nécessité de répartir la richesse matérielle et spirituelle des nations selon les principes de la justice sociale.

II. «Metakenosis» : aspects linguistiques et interprétatifs.

On examine l'origine du terme «metakenosis», utilisé pour la première fois en 1811 par Coray dans sa correspondance, et on propose une interprétation fondée sur des données grammaticales ainsi que sur l'opinion courante que les lettres et les arts cultivés et développés en Europe avaient leur source dans l'Antiquité grecque. Dès lors, il fallait revenir de nouveau vers la Grèce moderne afin de contribuer à sa régénération culturelle.

III. La correspondance de Coray avec Félix Malzac, médecin à Castres, pendant la Révolution française.

On a essayé d'identifier un certain Malzac, médecin à Castres, mentionné pour la première fois en 1795 comme correspondant de Coray, avec la personne de Félix Malzac, docteur en médecine de l'université de Montpellier où il avait probablement connu Coray pendant son séjour là-bas, et de révéler les raisons qui ont animé leur amitié.